

Rapportage

Morele vorming in het voortgezet onderwijs

In samenwerking met: R. Valk (Van Twaalf tot Achttien) & W. Sanderse (Fontys Hogescholen)

Utrecht, april 2015

DUO Onderwijsonderzoek
drs. Vincent van Grinsven
drs. Liesbeth van der Woud

Postbus 681
3500 AR Utrecht
telefoon: 030 263 1080
e-mail: info@duo-onderwijsonderzoek.nl
website: www.duo-onderwijsonderzoek.nl

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	3
2	ONDERZOEKSDOELSTELLING.....	4
3	ONDERZOEKSOPZET	5
4	RESULTATEN	6
4.1	Inleiding.....	6
4.2	Idealen en doelen om les te geven	7
4.3	Beroepsethiek van de leraar	9
4.4	Karaktervorming van leerlingen.....	14
4.5	Kwaliteiten van de leerlingen.....	17
4.6	De feitelijke bijdrage van leraar en school aan morele vorming.....	19
4.7	Bevorderende en belemmerende factoren	21
4.8	Ervaring en opleiding	26
4.9	Demografische informatie.....	28

1 INLEIDING

Het onderwijs in Nederland heroriënteert zich. Scholen zoeken naar nieuwe manieren om het onderwijs te organiseren, zodat het beter past bij het leren en de leerlingen in de 21ste eeuw. Onderwijsdoelen en curricula staan ter discussie omdat deze wellicht niet meer brengen wat de jonge professionals van de toekomst nodig zullen hebben. Tegelijkertijd maken leraren een fase van emancipatie en professionalisering door. Zij willen niet meer enkel de uitvoerder zijn van een voorgeschreven curriculum, waarin veel summatieve toetsing de ontwikkeling van leerlingen reduceert tot een groeicurve in een leerlingvolgsysteem. Dat is niet waarom leraren leraar wilden worden. Waarom dan wel?

Recent onderzoek van het *Jubilee Centre for Character and Virtues* schetst een volgend beeld van de situatie in Groot-Brittannië.¹ Leraren worden in hun beroepsuitoefening vooral gedreven door morele ambities, bijvoorbeeld om 'gehele kind' te vormen en 'een verschil te maken' in het leven van kinderen. Maar de meerderheid ervaart een hoge toets- en curriculumdruk in het onderwijs, waardoor deze ambities onder druk komen te staan of op de achtergrond geraken. Deze bron van onvrede en frustratie was aanleiding om ook in Nederland de vraag te stellen: waarom werd u leraar en wat drijft u in het leraarschap? Daarbij zoomden we in op hun ervaringen met en opvattingen over de (morele) vorming van leerlingen.

Een andere ontwikkeling is de zich organiserende beroepsgroep van leraren en de discussie over de noodzakelijke bevoegdheid en bekwaamheid. Bevoegdheid kan worden vastgesteld aan de hand van de noodzakelijke diploma's. Bekwaamheid is echter tenminste zo belangrijk maar moeilijker te operationaliseren. Wat kenmerkt een 'bekwame' leraar? Wel een belangrijke vraag, die ieder voor zich kan beantwoorden, bijvoorbeeld in het licht van de eigen persoonlijk of levensbeschouwelijke inspiratie. Of bestaat er een collectief antwoord op deze vraag? Is er een ethiek die samenhangt met het beroep leraar, en waarin iets staat als 'Van goede en bekwame leraren mag je verwachten dat...'? En hoe maken we de vorige zin precies af?

Deze peiling is gehouden in het licht van deze twee genoemde contexten en hoopt een bijdrage te leveren aan het gesprek over de vraag waartoe onderwijs anno 2015 dient en wat dat voor het leraarschap betekent.

¹ Arthur, J., Kristjansson, K., Walker, D.I., Sanderse, W. & Jones, C. (2015). *Character Education in UK Schools. Research Report. Jubilee Centre for Character and Virtues*. Te downloaden van: http://www.jubileecentre.ac.uk/userfiles/jubileecentre/pdf/Research%20Reports/Character_Education_in_UK_Schools.pdf

2 ONDERZOEKSDOELSTELLING

De doelstelling van dit onderzoek is om:

Zicht te krijgen op de belangrijkste drijfveren van leraren in het voortgezet onderwijs in de uitoefening van hun beroep, en in het bijzonder de plaats die morele vorming van leerlingen hierin inneemt.

Om die doelstelling te bereiken zijn in een online vragenlijst 34 vragen voorgelegd die in de volgende thema's ondergebracht kunnen worden:

1. Welke idealen hebben leraren en welke doelen stellen ze zichzelf?
2. Hoe denken leraren over de ethiek van het leraarschap?
3. Hoe is het gesteld met de morele en karaktervorming van leerlingen?
4. Welke bijdrage leveren leraar en school aan morele vorming?
5. Welke bevorderende en belemmerende factoren ervaren leraren?
6. Welke rol spelen ervaring en opleiding in het realiseren van goed leraarschap?

Een deel van de vragen is overgenomen van of geïnspireerd op eerder uitgevoerd onderzoek. Zestien vragen zijn gebaseerd op de vragenlijst 'Developing Character and Virtue in British Schools', ontwikkeld door het Jubilee Centre for Character and Virtue, University of Birmingham, Engeland. Het betreft vraag 3, 4, 5, 6, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 24, 25, 27 en 28. Verder zijn vier vragen zijn ontleend aan de vragenlijst 'Docenten over vorming en persoonsontwikkeling – taakopvattingen en belemmeringen', ontwikkeld door het Lectoraat Morele Vorming van de Gereformeerde Hogeschool Zwolle (tegenwoordig: VIAA).² Het betreft vragen 17, 18, 22 en 23. De overige veertien vragen zijn speciaal voor dit onderzoek ontwikkeld.

Op basis van de resultaten van dit onderzoek is een artikel geschreven dat verschenen is in onderwijsvakblad Van12tot18. Gelieve dit artikel te citeren als:

Sanderse, W., Grinsven, V. van & Valk, R. (2015). Leraar, moraalridder of rolmodel? Over morele vorming en beroepsethiek in het vo. *Van12tot18* (april), 8-13.

Dit artikel is ook te downloaden:

<http://duoonderwijsonderzoek.webcolors.nl/wp-content/uploads/2015/04/Morele-vorming-VO.pdf>

² Vreugdenhil-Tolsma, B.M., Kranenburg-Kaptein, M.M, Vos, P. (2010). *Vragenlijst 'Vorming en Persoonsontwikkeling – taakopvatting en dilemma's'* (referentie BV.MK.PV/SL 10.0626).

3 ONDERZOEKSOPZET

Er is een kwantitatief onderzoek uitgevoerd onder docenten in het voortgezet onderwijs. Het onderzoek is online verricht.

Voor het realiseren van de respons is gebruik gemaakt van de onderwijsdatabase van DUO Onderwijsonderzoek die (onder meer) de namen en e-mailadressen bevat van docenten in het voortgezet onderwijs. Hieruit is een a-selecte steekproef getrokken van n=9.652 docenten die wij voor het onderzoek eenmaal met een e-mail benaderd hebben voor het invullen van een vragenlijst.

In totaal hebben 510 docenten de online vragenlijst ingevuld. Deze respons is representatief naar (vakantie-)regio (Noord, Midden en Zuid), schoolgrootte (aantal leerlingen) en denominatie (Openbaar, Rooms Katholiek, Protestants Christelijk en Overig).

Omdat als gevolg van non-respons (wat altijd optreedt) niet de gehele populatie aan het onderzoek heeft deelgenomen, moet bij de interpretatie van de resultaten rekening worden gehouden met nauwkeurigheidsmarges. Hieronder is een tabel opgenomen waarin bij verschillende steekproefgroottes de bijbehorende nauwkeurigheidsmarges zijn vermeld. Hierbij is uitgegaan van een betrouwbaarheid van de resultaten van 95% (betrouwbaarheid = de mate waarin bij herhaalde meting, dezelfde resultaten worden verkregen).

Steekproef	Uitkomst 50%-50%	Uitkomst 75%-25%	Uitkomst 90%-10%
n=400	4,9%	4,2%	2,9%
n=500	4,4%	3,8%	2,6%
n=600	4,0%	3,5%	2,4%

Toelichting op de tabel

Bij een steekproef van 500 docenten dient bij een resultaat '75% denkt dat het karakter van leerlingen gevormd kan worden en 25% denkt dat niet', rekening te worden gehouden met het feit dat de werkelijke percentages zullen liggen tussen respectievelijk:

- Kan wel gevormd worden: 71,2% (75% -/ - 3,8%) en 78,8% (75% + 3,8%) en
- Kan niet gevormd worden: 21,2% en 28,8%.

De vragenlijst is in nauw overleg met Hogeschool Fontys en Van Twaalf tot Achttien opgesteld en bestaat uit circa 35 vragen.

4 RESULTATEN

4.1 Inleiding

De onderzoeksresultaten hebben we uitgesplitst naar de variabelen ‘bouw’ en het soort vak waarin de docenten lesgeven (α -, β -, γ -, en overige vakken). Daar waar de resultaten tussen de groepen significant zijn, worden deze in de rapportage beschreven.

De verdeling naar ‘bouw’ en naar soort vak zijn hieronder weergegeven:

Tabel 1. Verdeling naar ‘bouw’

	(n=)
Geeft voornamelijk les in <u>onderbouw</u> (vmbo leerjaren 1 en 2, havo en vwo leerjaren 1,2 en 3)	165
Geeft voornamelijk les in <u>bovenbouw</u> (vmbo leerjaren 3 en 4, havo en vwo leerjaren 4,5 en 6)	345
Totaal	510

Tabel 2. Verdeling naar soort vak

	(n=)
α -vakken: Nederlands, Frans, Duits, Engels, Grieks, Latijn	118
β - vakken: Wiskunde, Natuurkunde, Scheikunde, NLT (Natuur, Leven en Technologie), ANW, Science, NaSk	84
γ - vakken: Aardrijkskunde, Biologie, Economie, Geschiedenis, Kunstvakken, CKV, Muziek, Drama & Dans, Tekenen, Handvaardigheid, Beeldende vorming, Maatschappijleer, Algemene maatschappijwetenschappen	161
Overige vakken	101
Onbekend welk vak de docent geeft	46
Totaal	510

Open vragen

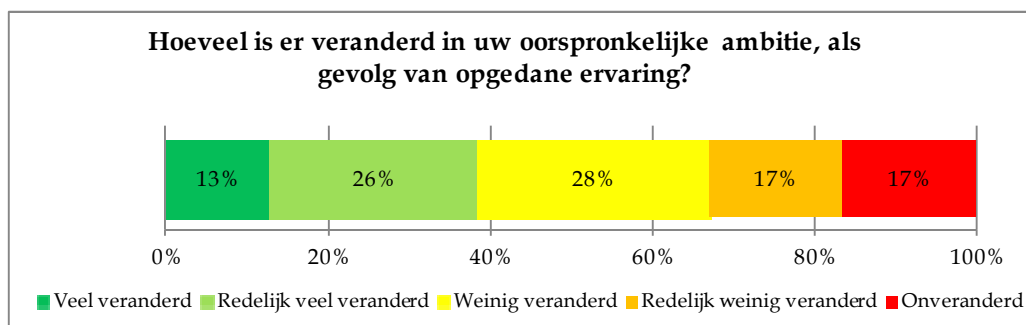
We hebben de docenten naast gesloten vragen ook een aantal open vragen voorgelegd. In deze rapportage geven we de ‘vaak gegeven antwoorden op de open vragen weer’. Alle antwoorden die docenten hebben gegeven op de open vragen, hebben we opgenomen in een aparte bijlage.

4.2 Idealen en doelen om les te geven

We hebben de docenten gevraagd spontaan te noemen wat hun ambitie was toen zij in het onderwijs gingen werken. De door de docenten vijf meest genoemde categorieën van ambities worden in de volgende tabel weergegeven.

Ambities	%
Het overdragen van kennis/het leerlingen iets bijbrengen	42%
Het bijdragen aan de algemene (identiteits)vorming van de leerlingen voor in de maatschappij	14%
Het enthousiasmeren, inspireren en het overbrengen van passie op de leerlingen	14%
Het contact/werken met kinderen	13%
Overige ambities	17%

Op de vraag hoeveel er in hun oorspronkelijke ambitie is veranderd als gevolg van opgedane ervaring, antwoordt tweevijfde van de docenten (40%) dat er redelijk veel tot veel in hun ambitie is veranderd. Circa één op de zes docenten (17%) vindt dat hun ambitie onveranderd is.

De docenten die hebben aangegeven dat er redelijk veel tot veel is veranderd in hun ambitie hebben we gevraagd uit te leggen op welke manier hun ambitie door de jaren heen is veranderd. De vijf meest genoemde manieren waarop de ambitie van de docenten door de jaren heen is veranderd worden in de volgende tabel weergegeven.

Veranderingen	%
Niet alleen kennisoverdracht, maar ook begeleiding is belangrijk geworden	22%
Men heeft andere taken/andere vakken gekregen	12%
Identiteitsvorming is door de jaren heen een belangrijker onderwerp geworden	10%
Het werk heeft tot meer administratie geleid, hetgeen ten koste gaat van het lesgeven in het vak	7%
Overige veranderingen	49%

4.3 Beroepsethiek van de leraar

We hebben de docenten de volgende lesdoelen voorgelegd en hen gevraagd welke van deze lesdoelen voor hen het belangrijkste, het op één na belangrijkste en het op twee na belangrijkste zijn.

Lesdoelen:

- Goede burgers worden;
- Goede cijfers halen;
- Goede mensen worden;
- Gelukkig worden;
- Gezond leven;
- Positieve relaties hebben;
- Hun eigen talenten ontwikkelen;
- Een goede vervolgopleiding doen;
- Een goede baan vinden.

Om het belang van de verschillende lesdoelen voor de docenten vast te stellen, is er een waarde aan de antwoorden toegekend waardoor een gemiddelde berekend kan worden. De antwoorden en de bijbehorende waarden zijn als volgt:

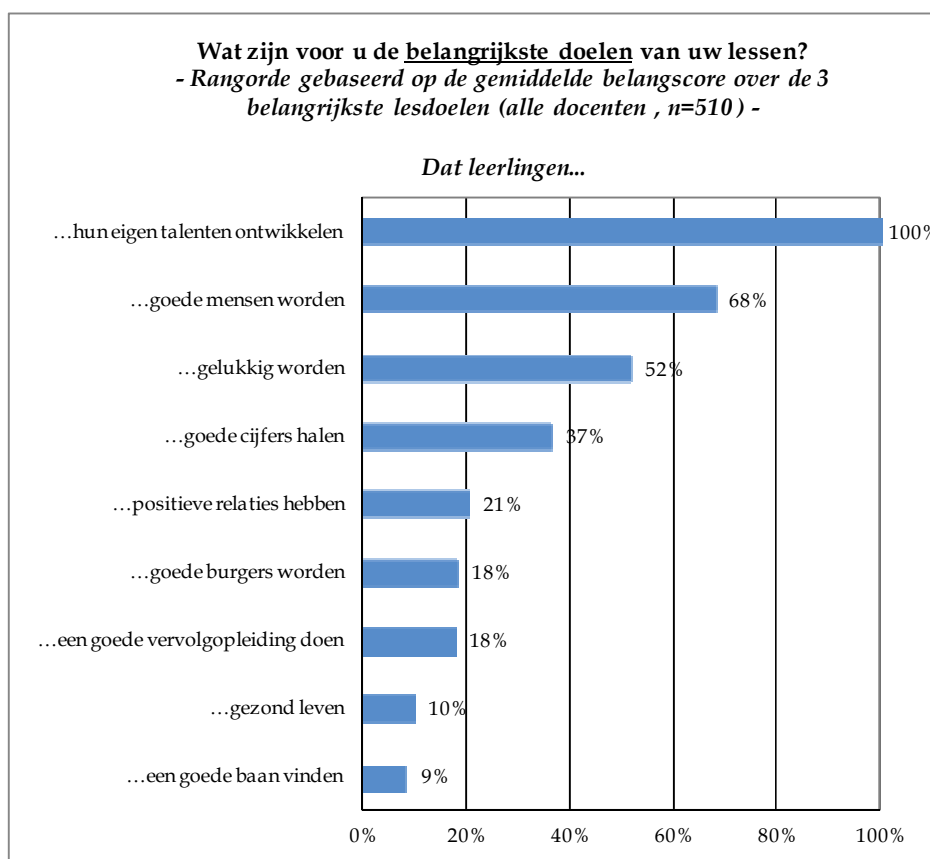
- het belangrijkste doel: waarde 3
- het op één na belangrijkste doel: waarde 2
- het op twee na belangrijkste doel: waarde 1
- niet genoemd als één van de 3 belangrijkste doelen: waarde 0

Op basis hiervan kan per lesdoel een gemiddelde worden berekend dat het belang van het lesdoel voor de docenten uitdrukt.

De gemiddelde 'score' wordt per lesdoel in de volgende tabel weergegeven (des te hoger de score, des te groter het belang van het lesdoel). We hebben de lesdoelen ook een rangscore toegekend door het lesdoel met de hoogste gemiddelde score een rangscore van 100% toe te kennen. Het belang van de verschillende lesdoelen wordt in de volgende grafiek weergegeven.

Tabel 1. De belangrijkste doelen van de lessen

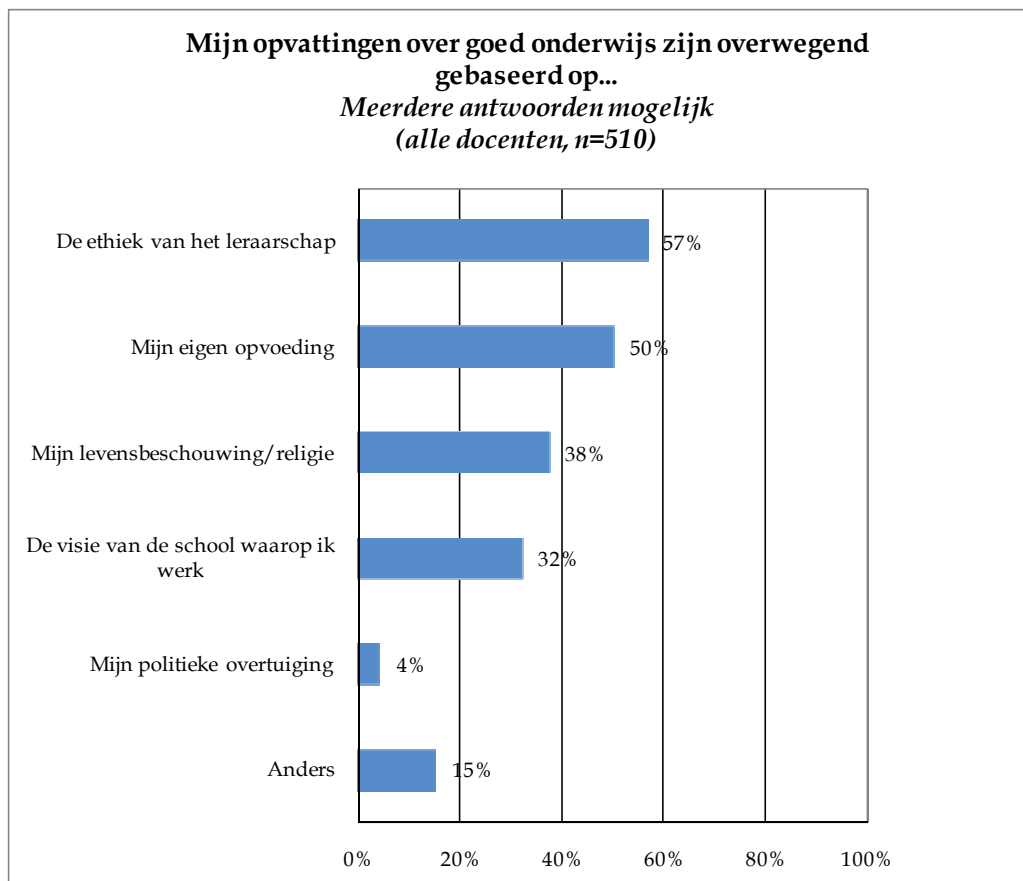
Dat leerlingen:	Gemiddelde belangscore	Rangorde
Hun eigen talenten ontwikkelen	0,61	100%
Goede mensen worden	0,41	68%
Gelukkig worden	0,31	52%
Goede cijfers halen	0,22	37%
Positieve relaties hebben	0,12	21%
Goede burgers worden	0,11	18%
Een goede vervolgopleiding doen	0,11	18%
Gezond leven	0,06	10%
Een goede baan vinden	0,05	9%

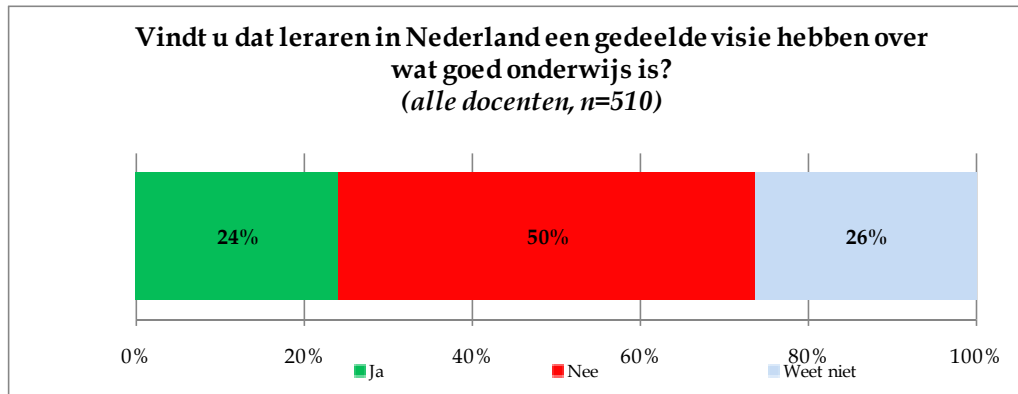
Vervolgens hebben we de docenten gevraagd *waar hun opvattingen over goed onderwijs overwegend op gebaseerd zijn*.

De meerderheid van de docenten (57%) noemt de ethiek van het leraarschap als basis voor hun opvattingen over goed onderwijs, gevolgd door de eigen opvoeding (50%). Voor een relatief kleine groep docenten (4%) geldt dat de eigen politieke overtuiging de basis vormt voor hun opvattingen over goed onderwijs. 15% van de docenten noemt een ander aspect. De door hen vijf meest genoemde 'andere' aspecten worden in de volgende tabel weergegeven:

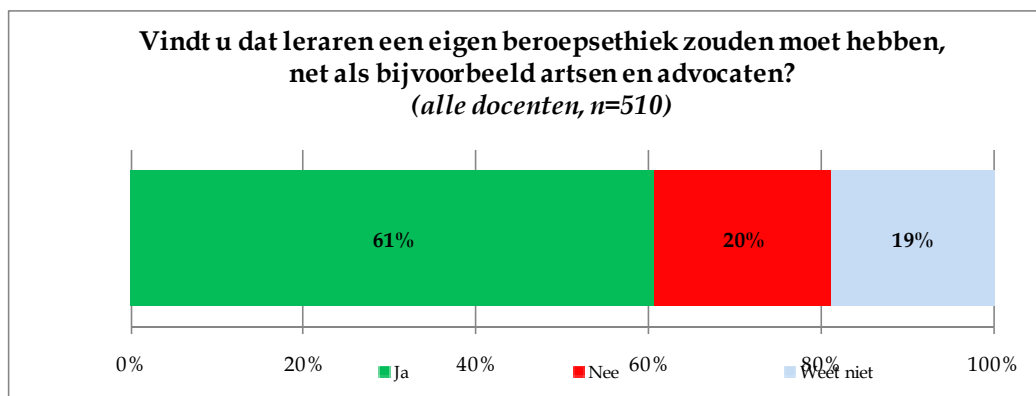
Aspecten	%
Eigen visie/ normen en waarden op maatschappij en onderwijs	27%
Eigen ervaringen/opgedane kennis	26%
De eigen opleiding / eigen schooltijd	10%
Een combinatie van de eigen visie, opvoeding en doceren	6%
Overige aspecten	31%

De helft van de docenten (50%) vindt dat leraren in Nederland geen gedeelde visie hebben over wat goed onderwijs is; een kwart (24%) is van mening dat leraren hierover wel een gedeelde visie hebben.

Drievijfde van de docenten (61%) vindt dat leraren een eigen beroepsethiek zouden moeten hebben, een vijfde (20%) vindt dat niet en een vijfde (19%) heeft geen mening.

We hebben de docenten vervolgens gevraagd toe te lichten waarom zij het *wel of niet wenselijk vinden dat leraren een eigen beroepsethiek hebben*. De gegeven toelichtingen worden in de volgende twee tabellen weergegeven.

Ja, leraren zouden een eigen beroepsethiek moeten hebben

Toelichting "Ja, een eigen beroepsethiek"	%
Docenten hebben een grote verantwoordelijkheid (vorming en ontwikkeling leerlingen)	33%
Uitgangspunten, normen en waarden dienen gelijk te zijn	9%
Dit is de basis/het referentiekader voor goed en slecht onderwijs	9%
Er ontstaan anders te grote verschillen, iedereen gaat zijn eigen gang	7%
Overig	42%

Nee, leraren hoeven geen eigen beroepsethiek te hebben

Toelichting "Nee, geen eigen beroepsethiek"	%
De diversiteit is goed voor leerlingen/ anders wordt het teveel hetzelfde	19%
Ethiek is persoonlijk, afhankelijk van visie en levensbeschouwing	18%
Te veel in regels vastleggen werkt beklemmend	12%
Ethiek moet open en transparant zijn en mee kunnen veranderen	8%
Overig	43%

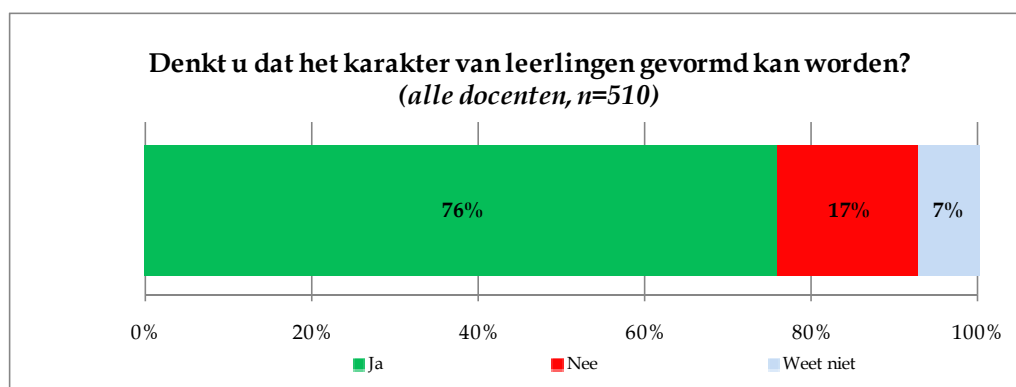
4.4 Karaktervorming van leerlingen

We hebben de docenten gevraagd *wat zij onder de term 'karakter' verstaan*.

De vijf meest genoemde omschrijvingen worden weergegeven in de volgende tabel.

Karakter	%
Innerlijke eigenschappen/persoonlijkheidseigenschappen	28%
Aangeboren en aangeleerde eigenschappen/gedrag	12%
Eigenheid	10%
Iemands doorzettingsvermogen, wat iemand aan kan/ durft	6%
Overig	44%

Vervolgens hebben we de docenten gevraagd *of zij denken dat het karakter van leerlingen gevormd kan worden*. De meerderheid van de docenten (76%) is van mening dat het karakter van leerlingen gevormd kan worden; circa één op de zes docenten (17%) is van mening dat het karakter van leerlingen *niet* gevormd kan worden.

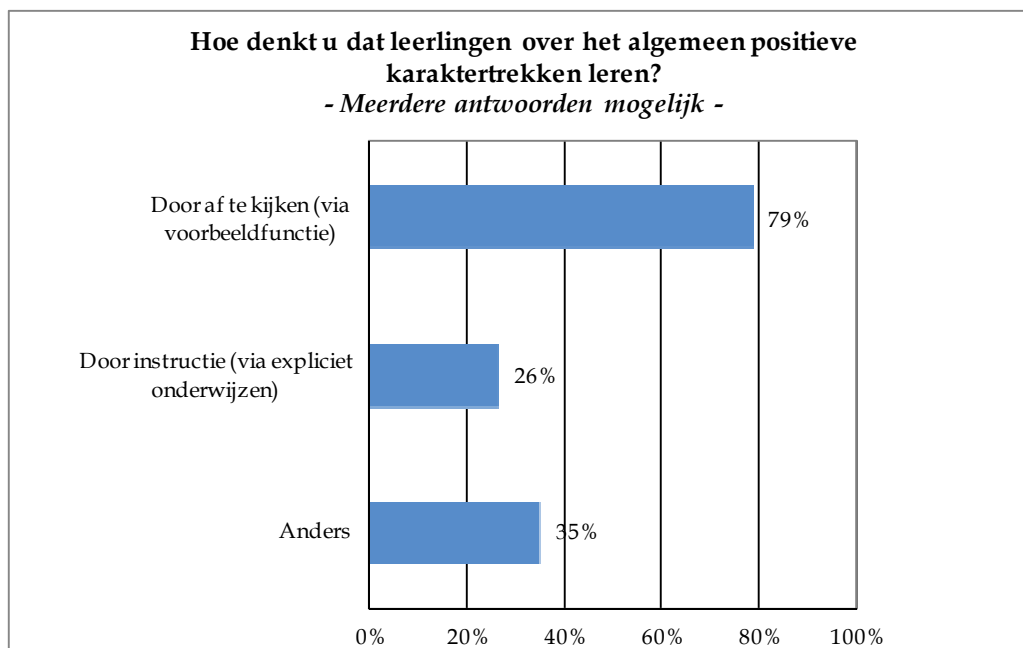

Docenten die van mening zijn dat het karakter van leerlingen gevormd kan worden en docenten die hierover geen mening hebben (83% van de ondervraagden), is vervolgens gevraagd *hoe zij denken dat leerlingen over het algemeen positieve karaktertrekken leren*.

De meerderheid van deze docenten (79%) is van mening dat leerlingen positieve karaktertrekken leren door 'af te kijken' (via voorbeeldfunctie); een kwart (26%) denkt dat leerlingen positieve karaktertrekken leren door instructie (via expliciet onderwijzen).

Ruim een derde van de docenten (35%) noemt nog een 'andere' wijze. De door hen vijf meest genoemde alternatieven worden weergegeven in de volgende tabel.

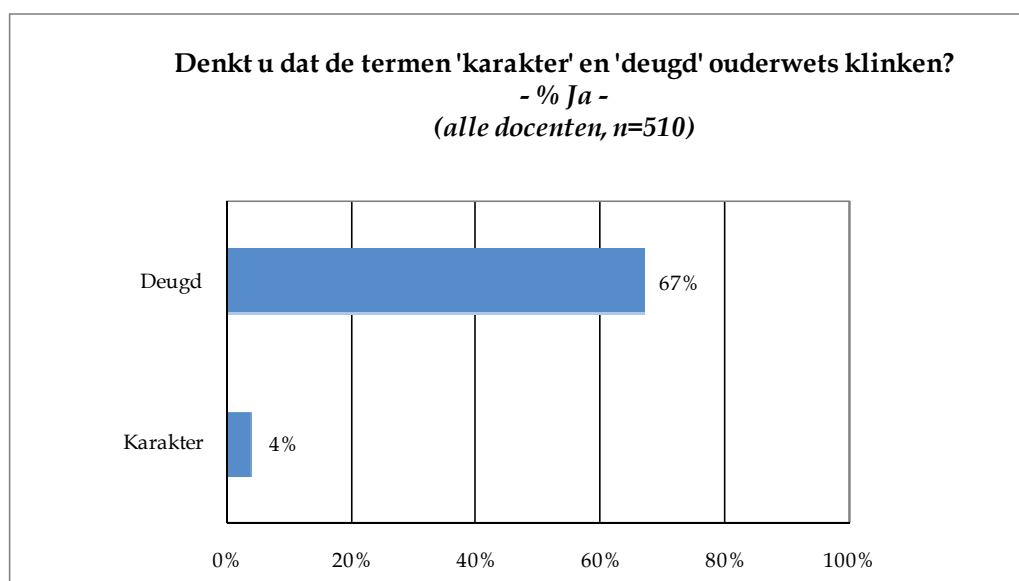
	%
Door (succes)ervaringen en (positieve) feedback	28%
Een combinatie van afkijken (voorbeeldfunctie) en instructie	15%
Door (zelf)reflectie	5%
Door er over te praten met docenten en medeleerlingen	5%
Overig	47%

Aansluitend hebben we de docenten die van mening zijn dat het karakter van leerlingen gevormd kan worden en docenten die hierover geen mening hebben, gevraagd of zij *voorbeelden kunnen geven van positieve karaktereigenschappen die zij in kinderen ontwikkeld zouden willen zien*. De vijf, door de docenten meest genoemde, eigenschappen worden in de volgende tabel weergegeven.

Eigenschappen	%
Respect voor zelf en ander	16%
Doorzettingsvermogen	11%
Eerlijkheid	8%
Behulpzaamheid	4%
Overig	61%

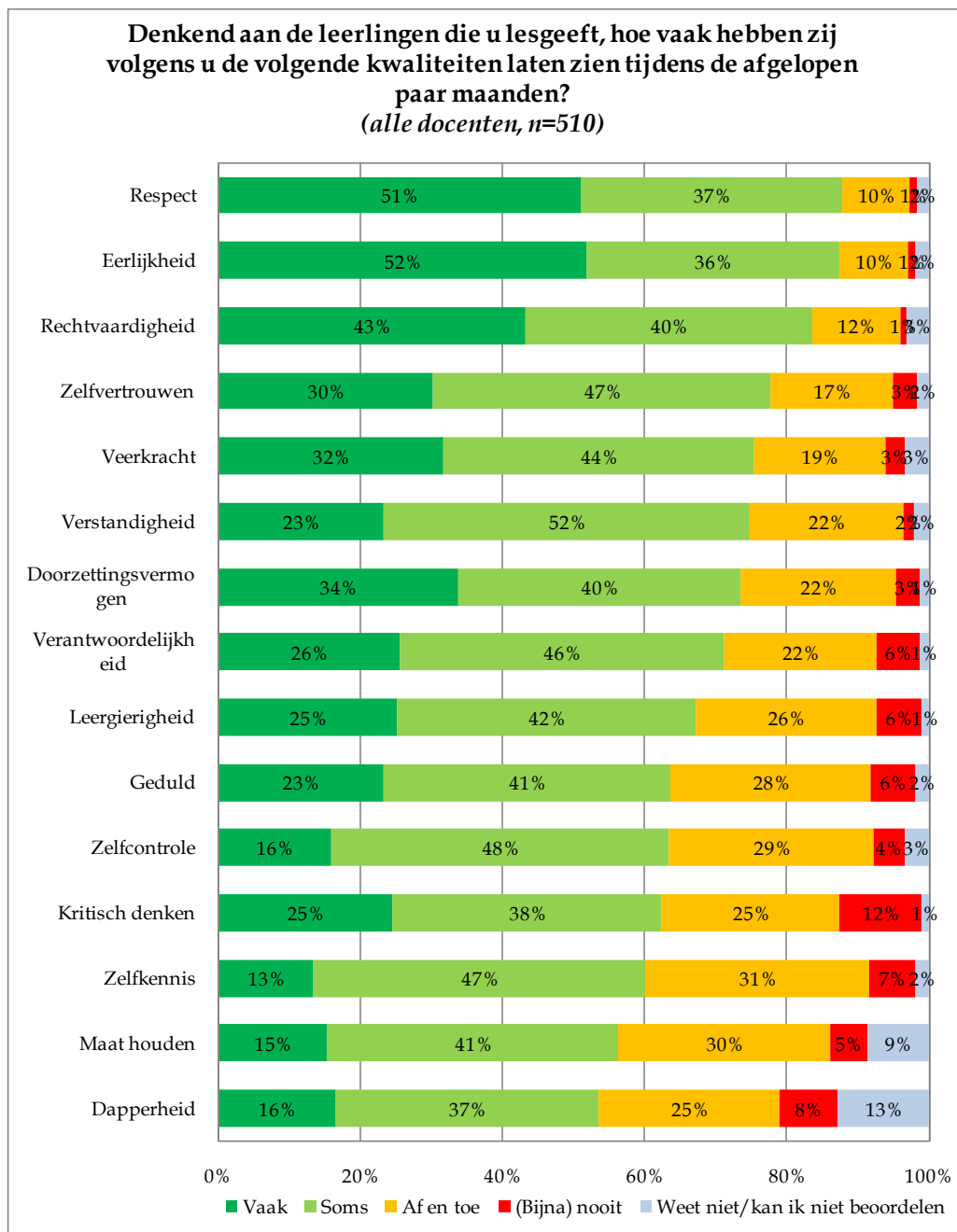
Tweederde van alle docenten (67%) vindt de term 'deugd' ouderwets klinken. Een relatief kleine groep docenten (4%) vindt de term 'karakter' ouderwets.

4.5 Kwaliteiten van de leerlingen

Van in totaal een 15-tal kwaliteiten van leerlingen worden de kwaliteiten 'Respect' en 'Eerlijkheid' door de grootste groep docenten genoemd als kwaliteiten die hun leerlingen de afgelopen maanden *vaak* hebben laten zien (respectievelijk 51% en 52%).

Een relatieve grote groep docenten geeft aan dat zij het voor komen van de kwaliteiten 'Maat houden' en 'Dapperheid' niet kunnen beoordelen (respectievelijk 9% en 13%).

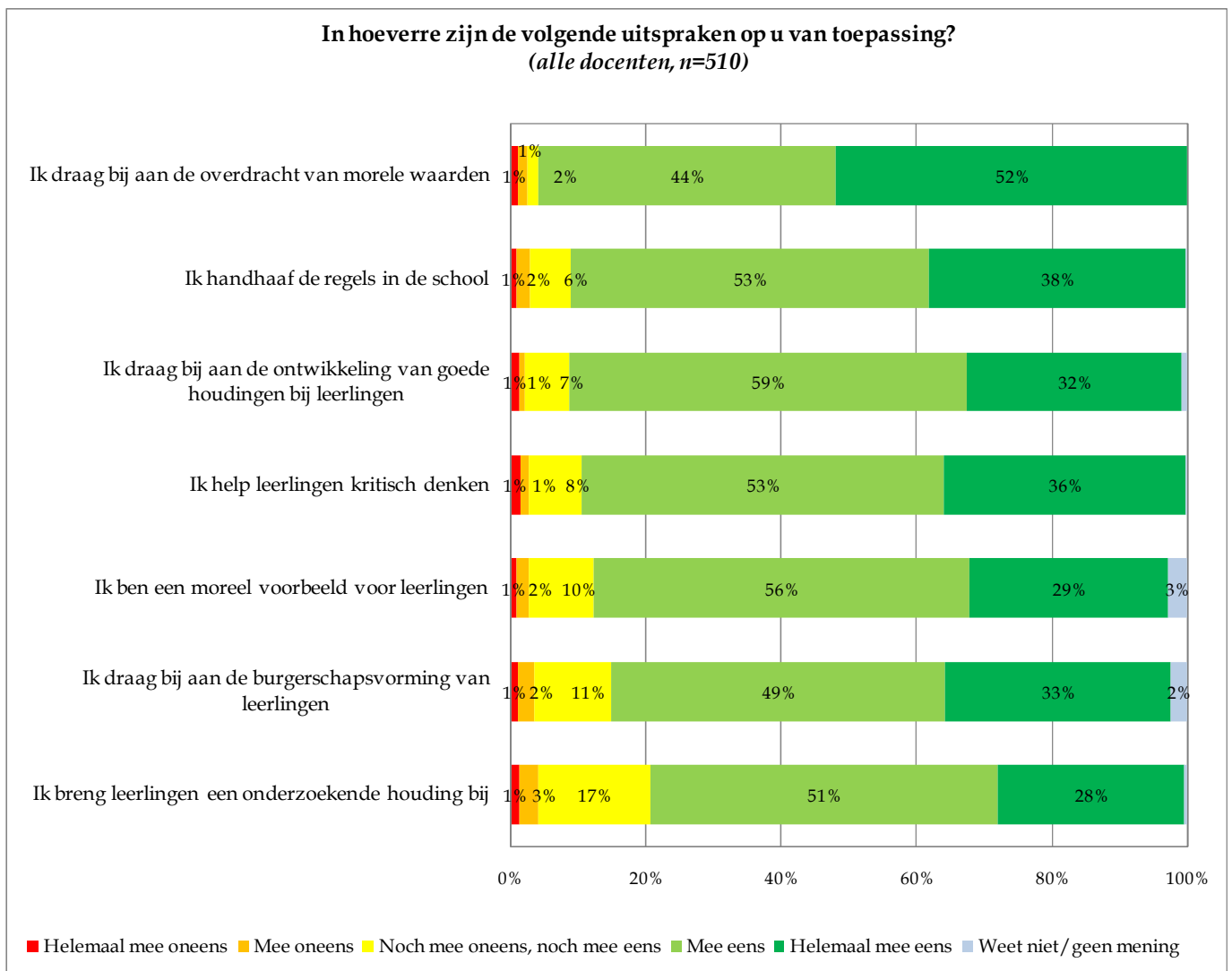

We hebben de docenten ook gevraagd spontaan te noemen *welk negatief moreel gedrag van de leerlingen zij als het grootste probleem ervaren*. De door de docenten vijf meest genoemde negatieve morele gedragingen worden in de volgende tabel weergegeven.

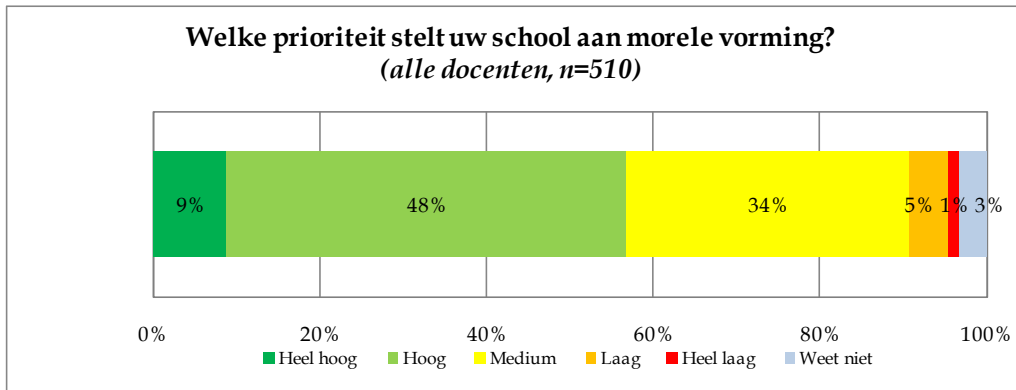
Negatief moreel gedrag	%
Egoïsme, geen rekening houden met anderen	17%
Respectloosheid	15%
Oneerlijkheid/liegen	9%
Geen verantwoordelijkheid nemen	8%
Overig	51%

4.6 De feitelijke bijdrage van leraar en school aan morele vorming

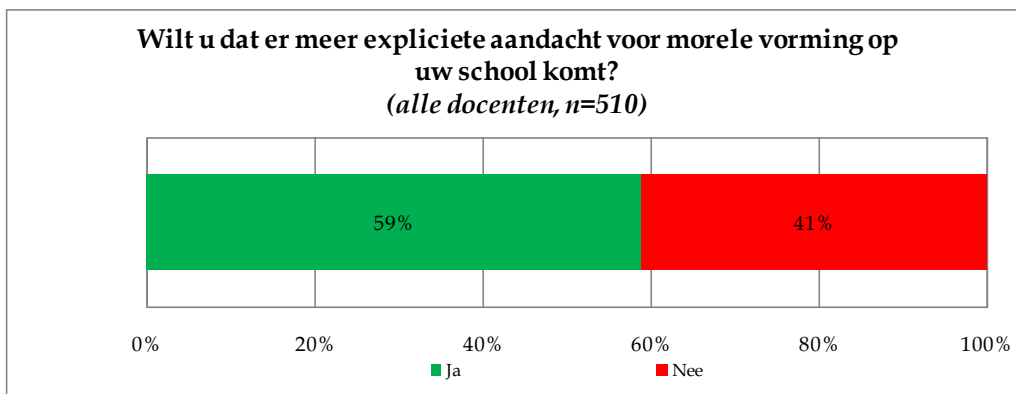
We hebben de docenten verschillende uitspraken voorgelegd en hen gevraagd in hoeverre zij de uitspraken op zichzelf van toepassing achten. De (ruime) meerderheid van de docenten vindt *alle* uitspraken op zichzelf van toepassing. De meeste docenten zijn het (helemaal) eens met de uitspraken 'Ik draag bij aan de overdracht van morele waarden' (96%) en 'Ik handhaaf de regels in de school' (91%).

Ruim de helft van de docenten (57%) geeft aan dat hun school een (heel) hoge prioriteit stelt aan de morele vorming van de leerlingen.

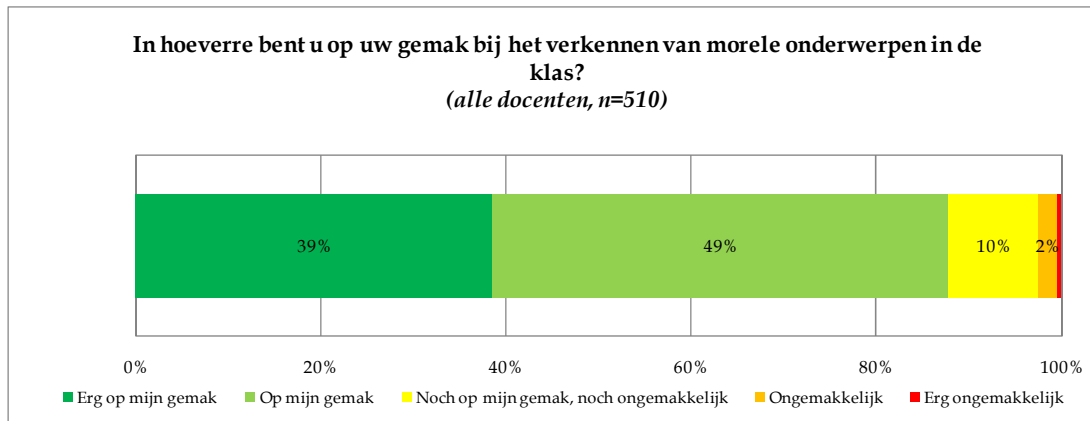

Drievijfde van de docenten (59%) wil dat er meer expliciete aandacht voor morele vorming op hun school komt.

4.7 Bevorderende en belemmerende factoren

Een ruime meerderheid van de docenten (88%) geeft aan zich (erg) op zijn/haar gemak te voelen bij het verkennen van morele onderwerpen in de klas; een heel klein deel (2%) voelt zich hierbij (erg) ongemakkelijk.

We hebben de docenten vervolgens tien stellingen voorgelegd over factoren die een belemmering kunnen vormen bij de morele vorming van leerlingen en gevraagd in hoeverre zij het hiermee eens zijn.

De meerderheid van de docenten (60%) is het (helemaal) eens met de stelling dat andere invloeden (zoals de invloed van het thuismilieu, de invloed van leeftijdsgenoten/jeugdcultuur en de invloed van media) veel sterker zijn dan de eigen invloed (van de docent).

Voor alle overige stellingen geldt dat minder dan de helft van de docenten het ermee eens is.

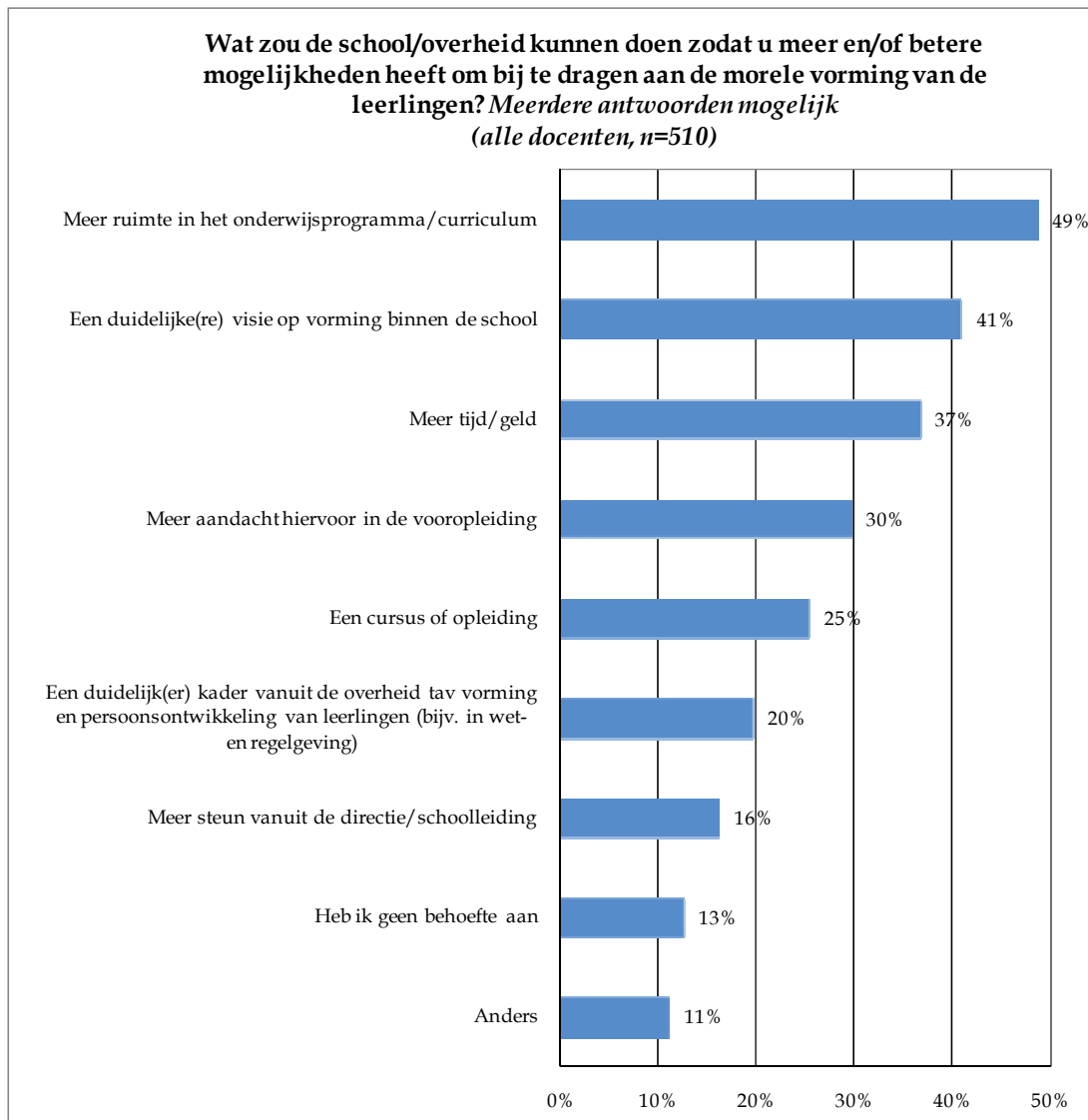

Het overgrote deel van de docenten (87%) vindt dat de school/overheid iets zou kunnen doen, zodat zij meer en/of betere mogelijkheden hebben om bij te dragen aan de morele vorming van de leerlingen. De meest genoemde zaken zijn het bieden van meer ruimte in het onderwijsprogramma/ curriculum en een duidelijke(re) visie op vorming binnen de school.

Circa één op de acht docenten (13%) geeft aan geen behoefte te hebben aan meer/betere mogelijkheden om zelf bij te dragen aan de morele vorming van de leerlingen.

11% van de docenten heeft andere ideeën over wat de school/overheid zou kunnen doen. De door deze docenten genoemde andere ideeën kunnen als volgt worden samengevat:

- Verleggen van de taak naar waar die allereerst hoort: bij ouders/ verzorgers;
- Invoeren van het vak levensbeschouwing/ godsdienst;
- Invoeren van kleinere klassen;
- Meer overleg met ouders;
- Vorming van de leerkrachten.

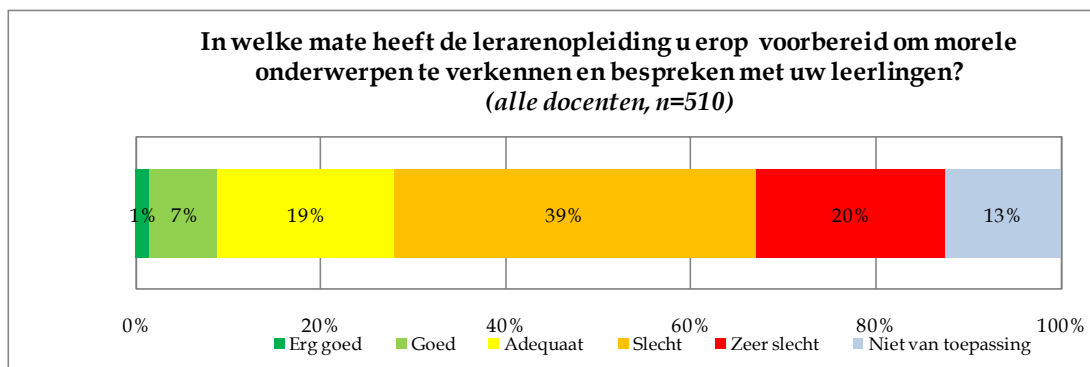

We hebben de docenten vervolgens gevraagd, indien zij één verandering mochten doorvoeren om in hun school betere karaktervorming voor hun leerlingen te bereiken, *welke verandering dit zou zijn*. De door de docenten vijf meest genoemde veranderingen worden in de volgende tabel weergegeven.

Veranderingen	%
Meer tijd inruimen om hier over te praten, bijvoorbeeld het vak levensbeschouwing/ burgerschapsvorming	13%
Trainingen/ cursussen of activiteiten organiseren over karaktervorming	7%
Weet ik niet/niet van toepassing	6%
Leerlingen verantwoordelijkheid geven	5%
Overig	69%

4.8 Ervaring en opleiding

Drievijfde van de docenten (59%) vindt dat de lerarenopleiding hen er (zeer) slecht op heeft voorbereid om met leerlingen morele onderwerpen te verkennen en te bespreken. Ruim een kwart van de docenten (27%) vindt dat de lerarenopleiding hen hierop adequaat of (erg) goed heeft voorbereid.

We hebben de docenten vervolgens gevraagd wat zij in de lerarenopleiding hebben geleerd, waardoor zij nu een bijdrage kunnen leveren aan de morele vorming van leerlingen. De meerderheid van de docenten (50%) geeft aan tijdens de lerarenopleiding niets of weinig te hebben geleerd waardoor zij nu een bijdrage kunnen leveren aan de morele vorming van leerlingen (mede) omdat dit niet aan de orde kwam tijdens de opleiding, of geeft aan niet meer te weten wat zij tijdens de opleiding hebben geleerd waardoor zij nu een bijdrage kunnen leveren aan de morele vorming van leerlingen (6%). De door de overige docenten vijf meest genoemde onderwerpen worden in de volgende tabel weergegeven.

	%
(Adolescentie)psychologie en pedagogisch handelen	5%
Het goede voorbeeld geven	4%
Algemene normen en waarden	3%
Gespreksvoering	3%
Overig	22%

Ook hebben we de docenten gevraagd wat er in hun lerarenopleiding ontbrak om zich voor te bereiden op de morele vorming van de leerlingen. De vijf meest genoemde onderwerpen worden in de volgende tabel weergegeven.

	%
Alles/ de morele vorming van leerlingen was geen onderdeel van de opleiding	25%
Les in morele vorming/ aandacht voor het onderwerp	12%
Er ontbrak niets	12%
Concrete voorbeelden of praktijkervaring	6%
Overig	45%

4.9 Demografische informatie

